

Variations, and Interpolations» (p. 209-240), amb apèndix de G. K. Hasselhoff (p. 223-240).

El darrer article, Translating Ramon Martí's *Pugio fidei* into Castilian (p. 241-259), signat per Alexander Fidora i Eulàlia Vernet i Pons (UAB), transcriu i estudia fragments bíblics (1 Re 12,28; 2 Re 17,16-20) traduïts al castellà en el còdex del *Pugio fidei* conservat a la Biblioteca Geral da Universidade de Coimbra (de mitjan segle XIV), f. 2r.-v. (reproducció d'aquest foli a les pàgines 258-259 i ampliació dels versets traduïts al castellà al lloc on és analitzat cada fragment).

Arrodoneixen el volum un índex de citacions bíbliques, de literatura rabínica i de l'Alcorà (p. 261-265), un altre de còdexs (p. 265-267), un tercer d'antropònim (p. 267-268) i el general (p. 7-8).

Aquest llibre és una magnífica aportació al coneixement del *Pugio fidei*, però es tracta també d'una promesa de futur. Tant de bo que la vegem complida ben aviat!

Diguem, per acabar, que els lectors interessats en el llibre el poden llegir en accés obert al Dipòsit Digital de Documents de la UAB: <<https://goo.gl/S8S8GG>>.

Jaume Mensa i Valls

Universitat Autònoma de Barcelona

<https://doi.org/10.5565/rev/enrahonar.1230>



BAYONA AZNAR, Bernardo i SOUZA, José Antônio de C. R. de (eds.) (2016) *Iglesia y Estado: Teorías políticas y relaciones de poder en tiempo de Bonifacio VIII (1294-1303) y Juan XXII (1316-1334)* Saragossa: Prensas de la Universidad de Zaragoza, 488 p. ISBN 978-84-16515-94-3

Entre l'elecció del papa Bonifaci VIII, l'any 1294, i la mort de Joan XXII, l'any 1334, es produí un dels debats polítics i intel·lectuals més importants de l'edat mitjana, que confrontà els poders espiritual i temporal. Els protagonistes de la polèmica foren, d'una banda, els defensors del poder suprem papal i, de l'altra, els partidaris de l'autonomia del poder laic respecte al poder eclesiàstic, els quals estaven al servei del rei Felip IV de França i de l'emperador Lluís IV de Baviera. Les obres més representatives d'aquest moment històric foren recollides o editades en els reculls de documents de Giovanni Lo Grasso (*Ecclesia et Status-fontes selecti*, Roma, 1939), Enrique Gallego Blanco (*Relaciones entre la Iglesia y el Estado en la Edad Media*,

Madrid, 1973) o Ewart Lewis (*Medieval Political Ideas*, Nova York, 1974), entre d'altres. A partir d'aquestes compilacions, els professors Bernardo Bayona y Aznar (Saragossa, 1952) i José Antônio de C. R. de Souza (Goiânia, Brasil, 1949-2017) han presentat la primera edició castellana d'algunes de les fonts escrites breus més importants del conflicte entre el poder civil i el poder eclesiàstic de l'edat mitjana. De fet, la publicació, que mostra la relació entre els dos poders medievals en litigi, constitueix la primera edició en llengua vernacle d'algunes obres doctrinals fonamentals per entendre el conflicte institucional i intel·lectual que tingué lloc durant els papats de Bonifaci VIII (1294-1303) i Joan XXII (1316-1334).

D'acord amb el seu origen, els textos traduïts s'agrupen en dos grans grups, que divideixen l'obra en dues parts. La primera, dedicada al pontificat de Bonifaci VIII, comença amb un text introductor sobre la figura d'aquest papa i sobre les claus del seu govern, a càrrec de Luis Alberto de Boni («El pontificado de Bonifacio VIII», 27-76). A continuació, s'hi presenta la traducció de tres textos anònims escrits a la cort francesa de Felip IV el Bell: *Antequam essent clerici* («Antes de que hubiera Clérigos», p. 77-95), a càrrec de Johnny Taliateli do Couto; *Rex pacificus* («El rey pacífico», p. 115-169), per José Maria da Silva Rosa, i *Quaestio in utramque partem* (p. 171-222), a càrrec de José Antônio de C. R. de Souza. Aquesta primera part també inclou la traducció d'un capítol del tractat *Sobre el gobierno cristiano*, de Santiago de Viterbo, on, d'acord amb la teoria dels partidaris de la hierocràcia, es presenten arguments a favor de la *plenitudo potestatis papalis* (p. 97-114).

La segona part de l'obra, que recull fonts escrites durant el papat de Joan XXII, comença amb dos capítols que tracten sobre el conflicte entre aquest pontífex i l'emperador Lluís IV de Baviera: el primer, a càrrec d'Arménia Maria de Souza, n'és una introducció i es titula «El pontificado de Juan XXII (1316-1334)» (p. 255-305); el segon, a càrrec de De Souza, és la traducció del decret imperial *Cunctos populos*, pel qual l'emperador bavarès condemnà, destituí i excomunicà Joan XXII («Luis de Baviera de Wittelsbach y el decreto de deposición del papa Juan XXII *Cunctos populos*», p. 307-350). A continuació, Bernardo Bayona presenta el tractat sobre el govern temporal (*Tractatus de principatu temporalí*) de Francesc de Mayronis (p. 351-389), en el qual l'escotista defensa la monarquia universal del papa, que esdevé un interessant contrapunt a la *Monarquia universal* de Dante. El quart capítol, també de Bayona, és l'anàlisi de la *Con-*

futatio errorum quorundam magistrorum, de Guiu Terrena, que s'identifica amb una de les primeres refutacions de les tesis del *Defensor pacis* («El defensor de la pau»), de Marsili de Pàdua (p. 391-444). Aquesta segona part es clou amb la presentació d'un breu i singular tractat anònim sobre el poder de l'Església i del papa, titulat *De potestate Ecclesiae* i traduït per José Jivaldo Lima («El opúsculo *Sobre el poder de la Iglesia*», p. 445-474). La singularitat d'aquest darrer text rau en el fet de fonamentar la seva defensa exclusivament en la Sagrada Escripura.

Cal indicar que, a més d'aquests, Esteban Sarasa Sánchez també presenta alguns textos que pertanyen al regnat de Jaume II de Catalunya-Aragó (1291-1327), el qual abraçà els dos pontificats anteriorment esmentats («Jaime II de Aragón en la política europea y del papado de su tiempo (1291-1327)», p. 223-251). Aquestes fonts escrites, que es vinculen amb el tema de les relacions entre el poder temporal i el poder eclesiàstic, són, entre d'altres, la carta de creació de l'estudi general de Lleida, la carta relíquia de la germana Isabel d'Aragó, reina de Portugal, els documents i textos complementaris del procés de supressió de l'Orde del Temple a l'Aragó i altres documents relatius al domini sobre Sicília i Còrsega, fruit de les negociacions amb el papat.

Com observem, cada un d'aquests textos, notablement polèmics i amb acusades divergències doctrinals internes, respon a un objectiu ideològic determinat. Tanmateix, com bé indica el professor Gregorio Piaia (Universitat de Pàdua) en el pròleg de l'obra (p. 9-12), més enllà de servir els interessos d'una de les dues institucions en litigi, els textos ajuden a aprofundir en qüestions i conceptes essencials per la filosofia política occidental, tal com les mateixes nocions de *potestas* i d'*auctoritas*. De fet, responen a la reflexió teòrica de filòsofs, teòlegs i juristes que, empresos pels esdeveniments que tingueren lloc a les cúries papals i a les

corts reials —sobretot a França—, tractaren la relació entre el *regnum* (Estat) i el *sacerdotium* (Església) i les seves autoritats respectives. Consegüentment, els documents testifiquen el conflicte entre, d'una banda, l'Església i el seu desig d'exercir el poder polític més enllà del poder espiritual i, de l'altra, els promotors de la creació dels estats nació i la seva reivindicació de la plena autonomia del poder secular.

Amb tot, la publicació de Bayona i de De Souza mostra la importància que, amb alta capacitat analítica, assolí el saber i el món intel·lectual en les confrontacions polítiques de la baixa edat mitjana, car oferia eines teòriques per tractar-les i resoldre-les. Un gran exemple d'aquesta confrontació és la querella entre el papa Bonifaci VIII i Felip IV el Bell, un debat d'idees en el qual, a més del clero i la noblesa, hi prengueren una part essencial els intel·lectuals i la comunitat universitària. Aquest debat intel·lectual, en el qual s'inscriuen les fonts escrites esmentades, promogué, de retruc, la transformació política i la rearticulació de les relacions entre el poder secular i el poder espiritual que tingué lloc a finals del segle XIII i inicis del XIV, avantsala de la modernitat. Per aquest motiu, en la presentació, els editors de l'obra consideren que els textos traduïts formen part d'un «tiempo en el que la controversia no solo alcanzó su máximo grado, sino que generó una fértil reflexión doctrinal» (p. 13).

Tot i ser molt representatius i històricament influents, cal observar que els textos traduïts constitueixen «obres de menor tamaño, y menos famosas» (p. 18) en relació amb els textos polítics de, per exemple, Marisili de Pàdua, Egidi Romà (*De ecclesiastica potestate*), Dante (*De Monarquia*) o Guillem d'Ockham (*Opus nonaginta dierum*), que són els grans testimonis de la transformació política mencionada anteriorment. Ara bé, a pesar de ser obres «menors» respecte d'aquestes, permeten entendre millor les que ja són

conegudes i el procés de construcció de les doctrines en litigi. Els textos, la majoria dels quals són anònims, mostren una gran riquesa d'arguments, una extensa enumeració de les fonts doctrinals de les quals parteixen i, amb tot, una valuosa reflexió teòrica sobre la legitimitat del poder i les relacions de poder en tota la seva extensió històrica.

L'edició dels escrits és senzilla, sense anàlisis exhaustives ni comentaris erudits, amb una clara intenció d'afavorir la lectura directa de les fonts que cal aplaudir. A més, cadascun està precedit per un estudi introductori del seu autor, del context polític en el qual aparegué, de la seva estructura interna, de les fonts i, inclús, de les possibles línies d'investigació que es poden obrir a partir del text. Aquesta exposició, junt amb la simplicitat de la presentació, fan que l'obra sigui una eina d'estudi i d'investigació excel·lent sobre la política, la filosofia i la teologia de la baixa edat mitjana i, sobretot, sobre les relacions entre el poder de l'Església i els sectors polítics de la societat, començant per l'Estat. Cal indicar que els curadors de la publicació començaren a acomplir l'objectiu d'aprofundir en el coneixement del pensament polític, filosòfic i teològic d'aquest període històric amb la publicació de *Doctrinas y relaciones de poder en el cisma de Occidente y en época conciliar (1378-1449)* (Prensas de la Universidad de Zaragoza, 2013), on editaren els textos principals de les doctrines del conciliarisme durant el Cisma d'Occident. Aquest objectiu, de fet, també ha guiat les carreres acadèmiques i les investigacions pròpies de cada editor de l'obra. En el cas de Bernardo Bayona, destaquen els llibres *Religión y poder. Marsilio de Padua: ¿La primera teoría laica del Estado?* (Sargossa, 2007) i *El origen del Estado laico desde la Edad Media* (Madrid, 2009); en el cas de De Souza, a qui dediquem aquest volum i agraïm la seva tasca sobre la filosofia medieval i la història política occidental, destaquen *O Reino de Deus e*

o reino dos homens: As relações entre os poderes espiritual e temporal na Baixa Idade Média (Porto Alegre, 1997) i *As relações*

de poder na Idade Média Tardia, Marsílio de Pádua, Álvaro Pais e Guillermo de Ockham (Porto Alegre / Oporto, 2010).

Maria Cabré Duran

Universitat Autònoma de Barcelona

<https://doi.org/10.5565/rev/enrahonar.1241>



HIGUERA RUBIO, José y LÓPEZ ALCALDE, Celia (eds.) (2015)

Ars artium sive ars magna: The Roots of Llull's Artistic Project (Ramon Llull's 700th Anniversary)

Oporto: Universidade do Porto = *Mediaevalia: Textos e Estudos*, 34, 210 p.
ISSN 0872-0991

A obra que ora avaliamos reúne oito trabalhos originalmente apresentados em outubro de 2015 no colóquio *Ars artium sive ars magna: The Roots of Llull's Artistic Project (Ramon Llull's 700th Anniversary)* sob os auspícios do Gabinete de Filosofia Medieval da Universidade do Porto. Redigidos por conceituados estudiosos do *Corpus Lullianum*, os artigos que compõem a referida publicação abordam temas de algum modo vinculados à Arte de Lúlio na perspectiva de disciplinas tão diversas quanto a metafísica, a literatura, a psicologia e a filosofia da ciência.

Em *De lo ideal a lo material: la influencia de las artes liberales en la concepción luliana de la relación idea-materia*, Antoni Bordoy investiga os fundamentos ontológicos da teoria luliana da exemplificação. Influenciado pelas considerações de Calcídio sobre a origem da matéria, Lúlio teria – segundo Bordoy – recorrido às abordagens matemáticas do conceito de quantidade para concluir que objetos materiais exemplificariam propriedades, porque nelas a matéria já estaria de certo modo presente.

No volume em questão, há também três contribuições especialmente dedicadas à elucidação de diferentes aspectos da natureza e expressão da Arte luliana. O

estudo de José Higuera Rubio esclarece de que modo a Arte Demonstrativa de Lúlio se beneficia da flexibilização medieval das relações entre ciência e arte para assimilar a divisão aristotélica das ciências. Roger Friedlein analisa os diálogos lulianos sob uma perspectiva exclusivamente literária. A despeito de Lúlio se valer nos seus diálogos de estratégias narrativas tradicionais, há neles características próprias em grande parte conferidas pelo uso de elementos combinatórios e arranjos triádicos oriundos de sua Arte. Por sua vez, Constantin Teleanu resgata as origens e explora a difusão do conceito de filosofia como arte das artes e ciência das ciências para, em seguida, argumentar que no *Livro da Contemplação*, tal conceito fora por Lúlio expandido até permitir a elaboração da primeira versão efetivamente geral de sua Arte.

Valendo-se da tese de que, para Lúlio, fenômenos psicológicos seriam essencialmente ocorrências psicofísicas, Celia López Alcalde contrasta em seu texto a descrição anatômica presente no *Novo Livro da Alma Racional* com as doutrinas antigas e medievais sobre a estrutura e fisiologia do cérebro humano. De acordo com ela, ao contrário de parte da tradição escolástica que atribuía exclu-